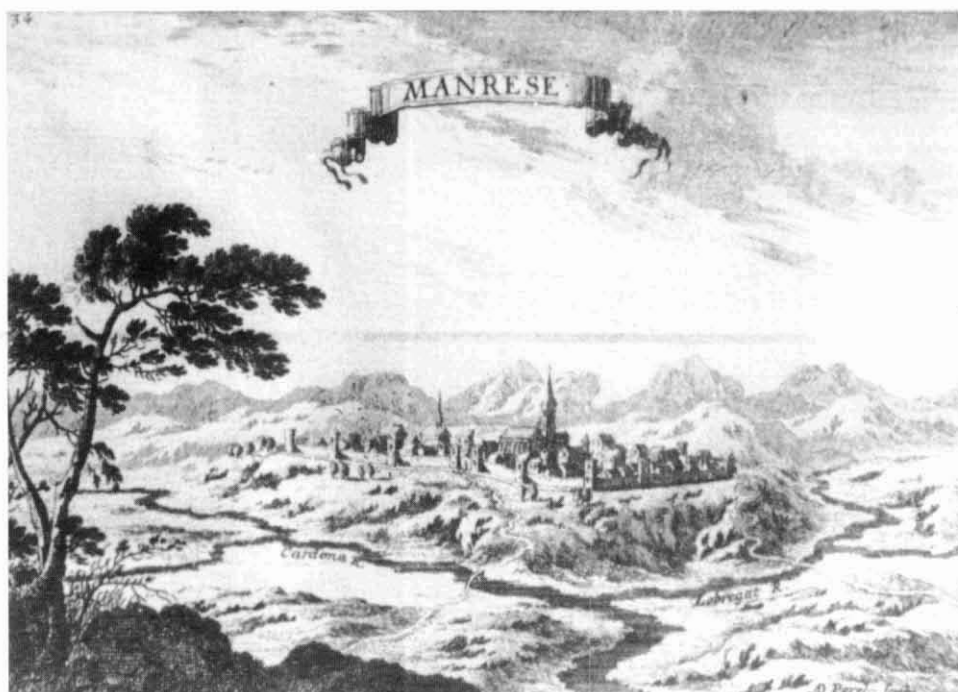

La imatge de la ciutat

Josep M. Gasol

L'article ens proposa un itinerari per les imatges panoràmiques de Manresa des del segle XVII, en el qual es data el gravat més antic, fins al segle XIX, quan s'introdueix la fotografia. Pensar la imatge de Manresa abans de la fotografia és donar figura i visió a la història, ja que la història és cega, no té imatge, només parla per la paperassa i els pergamins dels arxius. Es tracta d'ampliar, doncs, la visió de la història amb imatges que documenten la configuració d'un espai, però també d'un imaginari. El viatge del segle XVII al XIX ens mostra com el territori, però també la concepció del món, es modifica: de l'espai conceptual i imaginat del segle XVII, es passa pel pessebre barroc, per arribar a l'escenografia romàntica i a la descripció realista. La representació de la ciutat és, sobretot, l'expressió dels neguits, les ambicions i la imaginació de cada època.

1. Chevalier de Beaulieu. "Manrèse" (sic), dins *Les Plans et profils des principales villes et lieux considerables de la Principauté de Catalogne*. Paris, 1660.

"Imatge" és l'aparença visible d'un ésser o objecte, susceptible de reproducció mitjançant les diverses tècniques de les arts plàstiques. I, també, la representació que hom pot fer d'una cosa, com a conseqüència de la seva percepció visual. En aquest doble sentit, podem parlar de la imatge d'una ciutat; en el nostre cas, de la ciutat de Manresa.

La imatge física d'una ciutat o d'un país, ens la donen el paisatge natural i les transformacions que la presència i

les activitats humanes hi han introduït. El dibuix, la pintura, el gravat, l'escultura, la fotografia, etc, en faciliten la difusió i divulgació. La imatge visual provoca la imatge gràfica. En el cas concret de Manresa, puix que es tracta de la visió i representació d'una ciutat (conjunt de construccions artificials), el panorama urbà d'edificis, monuments i carrers hi és més important que el paisatge natural, a penes perceptible.

Tanmateix (i va dir-ho, fa més de seixanta anys, l'agut i implacable

Vicenç Prat), el paisatge natural manresà no val una gran cosa. «Si es fes un concurs de paisatges, el de Manresa s'emportaria, just, un discret aprovat. No té la grandiositat escènica d'un rampell wagnerià ni l'escandalosa tendresa de les fagedes olotines (...) un paisatge fet al marge de la decoració». (*Un Llibre Verd*, p.11).

Queda, per tant, ben clar que hem de referir-nos a la imatge arquitectònica de la ciutat. Que és, precisament, la que ha cridat l'atenció dels artistes i els ha fornit els elements d'inspiració. No obstant això, veurem que en algunes de les representacions més o menys artístiques no manquen els indispensables complements paisatgístics. No tot són ponts, esglésies i muralles; també hi trobarem rius, muntanyes i conreus.

Sense pretensions d'inventari exhaustiu, pràcticament impossible, intentarem l'anàlisi d'unes quantes representacions gràfiques (gravats i pintures, essencialment) de la ciutat de Manresa, dels segles XVII, XVIII i XIX. No en coneixem de més antigues.

Si n'hi haguessin de centúries anteriors, tindrien el valor documental de mostrar-nos la imatge d'una ciutat que anava prenent la forma que serà després la definitiva i més característica. Cal recordar que la "monumentalització" de Manresa vol dir la construcció dels grans edificis gòtics (la Seu, el Carme, Sant Pere Màrtir), que s'inicià el segle XIV, però durà més de dos-cents anys. Per exemple, quan Sant Ignasi de Loiola vingué a Manresa, la Seu era encara un temple sense campanar. Des de la Cova, ell la veia amb una silueta molt diferent de la que contemplarem nosaltres.

Qualsevol viatger que visités Manresa en centúries anteriors al segle XVII, es trobaria amb una població en obres, en curs de construcció o paralitzades; una ciutat "in fieri", un conjunt monumental que havia de ser, però encara no era. La ploma o el pinzell dels artistes no hi trobarien gran cosa a veure i a pintar.

Diríem que el primer artista que prestà una mica d'atenció a Manresa fou el francès Beaulieu, autor de la representació gràfica més antiga que coneixem de la ciutat. Sebastià de Pon-

2. Josep Bal. *La temptació de Francesc Planes*. Sèrie de la Història del canonge Francesc Mulet. 1712. Museu Històric de la Seu de Manresa.

tault, més conegut per Chevalier de Beaulieu, fou un enginyer militar al servei de Lluís XIV. És considerat el creador de la topografia aplicada a les tècniques de la guerra. A mitjan segle XVII, a causa de la guerra dels Segadors, va moure's per Catalunya amb les tropes del rei de França. Un fruit artístic, potser el més valuós per a nosaltres, d'aquesta campanya és la important obra cartogràfica titulada *Les plans et profils des principals villes et lieux considerables de la Principauté de Catalogne*, publicada a París poc abans de 1660.

El singular militar-dibuixant Beaulieu ens féu l'honor d'incloure Manresa dins el repertori de "ciutats principals" i de "llocs dignes d'esment" de Catalunya. Així tingué entrada en aquest volum la làmina núm. 27, intitolada *Manrèse*, gravada per A. D. Perel. És una vista de Manresa, més imaginària que real. No podem prendre-la per una visió exacta de la ciutat. És, més aviat, la interpretació al·legòrica d'una població relativament gran, encerclada per una muralla amb nombroses torres i presidida per un temple amb ínfules de catedral. Aquesta i altres dues esglésies, ben cofades amb esveltes agulles piramidals, que no corresponen a cap dels temples manresans de l'època.

Cal dir que el paisatge natural s'aproxima més a la realitat, que no pas el panorama urbà que el gravat ens ofereix. A remarcar, l'emplaçament de la ciutat en un planell que domina el curs dels rius Cardener (impròpiament retolat riu de Cardona) i Llobregat ("Lobregat", en aquest dibuix) i llur aiguabarreig a migdia de Manresa. D'un dels portals de la muralla baixa un camí cap a un pont (ha d'ésser el

Pont Vell) sobre el Cardener. Pel cantó de llevant, un altre camí, que deu ser el camí ral de Barcelona, travessa el Llobregat pel pont de Vilomara. Una cadena de muntanyes, de disseny fantasiós, fa de teló de fons al conjunt urbà que centra el dibuix.

El valor pintoresc d'aquest gravat és superior al que podem atribuir-li com a presumppte document d'època. No ens informa del veritable aspecte de la ciutat, quan Beaulieu va visitar-la (si és que vingué efectivament a Manresa). Tenim la imatge d'una ciutat amb muralles, esglésies, ponts i rius. Podria ésser Manresa, i ho diu. Diguem que s'hi assembla.

Tot just estrenat el segle XVIII, l'artista flamenc Josep Bal, oriünd d'Anvers però domiciliat i actiu a Barcelona, pintà una sèrie de sis grans quadres sobre la història del canonge manresà Francesc Mulet. Anaven destinats a la capella de Sant Agustí de la Seu de Manresa. Ara podem veure'ls al Museu històric de la mateixa basílica. La signatura de l'autor és patent en una de les teles: Josephus Bal pingebat. També coneixem la pòlissa de pagament de l'obra, de l'any 1712.

El primer d'aquests sis quadres representa la temptació de Francesc Planes, assassí del Canonge. La composició té l'aire d'una escena dels "Pastorets". Dos únics personatges de gran tamany dominen la composició. La qual té per fons un ampli paisatge d'especial interès. És una visió panoràmica de Manresa, la ciutat i l'entorn, ensems realista i fantàstica.

Segons la tradició local, Francesc Planes hauria estat assabentat d'uns mals tractes infligits al seu fill pel canonge Mulet, de retorn de la festa major de Viladordis. El pintor Bal vol-

gué representar aquest episodi, amb l'encontre de Planes i el temptador (un dimoni en forma humana) als afores de la ciutat, sobre un fons com de conjunt pessebrístic encarat vers ponent del territori manresà. No hi manca un ingredient tan important del nostre paisatge com és la muntanya de Montserrat, certament molt estilitzada.

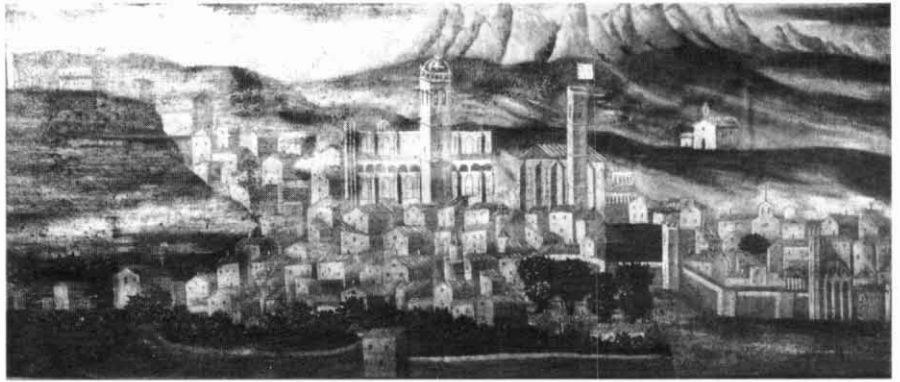
La ciutat hi és representada amb un sentit més realista, amb l'església del Carme al seu punt més alt i la Seu presidint el conjunt. Hom hi veu igualment el Pont Vell i la capella de Sant Marc a la vall del torrent de Sant Ignasi o Vallmadrena. Assenyalem el detall iconogràfic remarcable de l'església i el convent de la Santa Cova, que apareix entre les figures dels dos personatges de l'escena. Més lluny i arraconada a l'esquerra de la composició, l'ermita de Viladordis.

Del mateix segle XVIII, al Museu Comarcal de Manresa s'exhibeix una interessant pintura a l'oli amb una vista panoràmica de Manresa des del nord de la ciutat.

Una visió, no pas minuciosament exacta però força versemblant. Qui es mirés la població de Puigterrà estant, la veuria aproximadament com en aquest quadre. Un conjunt de cases apinyades dintre el clos de la muralla guarnida de torres, en el que es destaquen la basílica de la Seu i, quasi tan gran com ella, l'església gòtica del Carme. La de Sant Pere Màrtir (popularment, Sant Domènec) es veu a la part inferior dreta de la composició, amb el seu absis integrat en la muralla, tal com efectivament havíem vist abans de 1936. Els tres temples llueixen esvelts campanars, de secció quadrangular els de la Seu i el Carme i octogonal el de l'església dominicana. Més humil, el cloquer d'espadanya de Sant Miquel.

A la banda esquerra de la tela, s'hi veu l'edifici de la Santa Cova, arredosat al puig de Sant Bartomeu, a la part alta del qual figura el convent dels Caputxins. Crida especialment l'atenció l'esglésiola situada al planell de Santa Caterina. I el conjunt, amb els singulars turons de Montserrat, obligat teló de fons meridional.

Una bandera blanca onejant al campanar del Carme fa pensar que aquesta

3. Anònim. *Panoràmica de Manresa des del nord de la ciutat*. Museu Comarcal de Manresa.

4. Bernat Espinalt i Garcia. "Vista oriental de la ciudad de Manresa", dins *Atlante Español (...)*. Madrid, 1778-1795.

pintura deu datar dels primers temps de la monarquia borbònica. O, qui sap, si dels últims mesos de la guerra de Successió, durant els quals el convent i l'església del Carme foren caserna i baluard de les tropes filipistes.

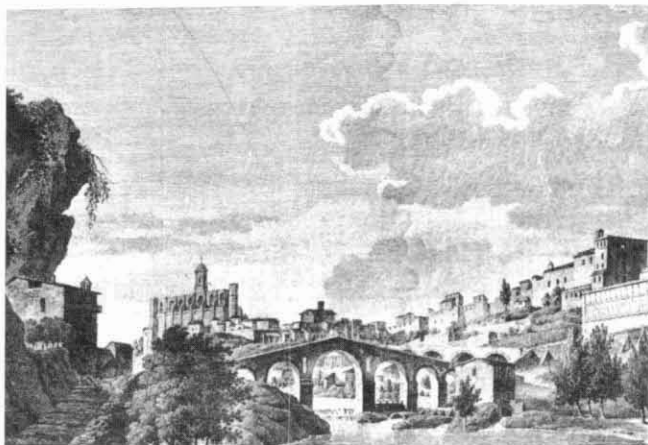
Bernat Espinalt i Garcia, natural de la vila bagenca de Santpedor, publicà entre 1778 i 1795 una extensa obra en catorze volums retolada amb un llarguíssim títol, que abreviem: *Atlante Español, o descripción general geográfica, cronológica e histórica de España (...)* L'autor residia a Madrid, on ocupava el càrrec d'oficial del Correu general i figurava entre els socis de la Real Sociedad Económica Matritense de Amigos del País. Abans, havia estat administrador de correus a València. Segons Vilà Valentí, «cal incloure'l dins el grup d'escriptors amb les característiques dels viatgers de finals del segle XVIII -època daurada d'aquests personatges» (*Gran Geografía Comarcal de Catalunya* 19, p.132).

Quatre dels catorze volums de l'*Atlante Español* són dedicats a Catalun-

ya. L'estampa núm. 4 del vol. IV duu el títol *Vista oriental de la ciudad de Manresa*. Podem qualificar-la de pintoresc panorama-inventari gràfic de la ciutat. Més imaginari que real, però tanmateix interessant. De bell antuvi, el títol és inexacte. No és una "vista oriental" de Manresa, sinó una visió de la ciutat des de l'angle sud-oest d'aquesta, però amb un manifest desenfoqueament del punt de mira i alterant la localització pròpia d'alguns dels elements representats.

Hi són destacats vint monuments i altres coses d'interès, degudament numerats i relacionats al peu del gravat: el Cardener i la Sèquia, els ponts Vell i Nou, esglésies i convents (la Seu, el Carme, Dominics, Sant Francesc, Valladaura, Montserrat, Caputxins i Caputxines, la Cova, Santa Clara), les ermites del Bonsuccés, Sant Marc i la Guia, la Casa de l'Ajuntament, els molins de la ciutat i el raval de Valladaura o carrer del Cós. També, les muralles amb els portals de Valladaura i de Lleida, la llunyana ermita de la Salut de Viladordis i la creu davant la

5.- Alexandre de Laborde. "Vista de Manresa" (sic), dins *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*. Vol.I. Paris, 1806.

Guia. A remarcar, la banderola al campanar del Carme, que ens recorda la funció impròpia de torre castellera que hagué de suportar en diverses circumstàncies bèl·liques dels segles XVIII i XIX.

L'estampa va acompanyada d'una sorprenent versió de l'escut de Manresa, que té poc a veure amb el disseny correcte i la tradició històrica del segell de la ciutat. Per aquest motiu, Sarret i Arbós titllà l'autor d'indocumentat. Torres Amat recollí l'opinió d'uns crítics que acusaven Espinalt de «copiar malamente» (*Diccionario crítico de los escritores catalanes*, p.225).

Formant part del primer volum del seu cèlebre *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, començat a publicar l'any 1806, el comte de Laborde (París, 1773-1842) ens deixa la millor representació antiga de la ciutat de Manresa. L'anomenat Alexandre-Josep-Lluís de Laborde visità Catalunya en temps de la Revolució. Tornà a la Península, uns anys després, en concepte d'agregat a l'ambaixada francesa a Madrid. Hi ha qui diu que, amb el seu coneixement del país, preparà la invasió napoleònica de 1808. Potser sí.

La planxa núm. LXXXIV del *Voyage* (que Laborde dedicà a l'omnipotent ministre Godoy) és una "Vista de Manresa" (sic). Dibueixada per Moulinier i gravada per Dequevauvillier, és presa des de la riba dreta del Cardener, aigües avall del Pont Vell. Hem de considerar-la la primera representació artística de la façana monumental de la ciutat.

Donem el nom de façana monumental al conjunt d'elements naturals i

arquitectònics que coincideixen a l'extrem meridional urbà. El Puigcardener ("l'acròpolis" manresana) i el riu que corre als seus peus en són els components naturals bàsics. Hi predominen tres monuments, de diferents estils i èpoques: la Seu, el Pont Vell i la Santa Cova. El gravat que Laborde publicà, dedica la merescuda atenció a aquests fets geogràfics i monumentals.

A mà esquerra de la part baixa del dibuix, l'artista va posar-hi un parell de figures humanes en actitud col·loquial. Un eclesiàstic, amb vestidura talar i cofat amb la típica "teula" clerical, té el gest de mostrar o explicar a un altre personatge que duu una gran carpeta de dibuix sota l'aixel·la (vol ser el retrat o l'autorretrat del dibuixant Moulinier?) alguna cosa de l'altra banda del riu.

Completen la composició, que és certament de gran mèrit, unes altres construccions típiques del paisatge manresà, que s'identifiquen fàcilment: l'ermita de la Guia, l'església del Carme, el saltant del Bullidor sota el pont, l'edifici del vell molí i la rastellera de cases que s'enfilen per les Codines i el puig de Sant Bartomeu fins al convent dels Caputxins, que també hi figura.

Un detall estrany i curiosíssim del gravat és el temple hexàstil que apareix per sota l'arc central del Pont Vell. Un temple grec o romà a Manresa? Cal atribuir-lo a una interpretació errònia que el gravador faria del dibuix original. Aneu a saber què hi havia dibuixat, o simplement esbossat, Moulinier. Un hom pensa que potser hi havia unes ratlles verticals, que tal volta voldrien representar la cascada del "Salt dels gossos", i que Dequevauvillier traduiria per columnes i frontó d'un inexistent temple clàssic! També s'ha d'atribuir al gravador l'invent d'un cupulí situat al cim del campanar de la Seu, en lloc dels dos arcs en diagonal que sabem que el coronaven.

Laborde acompanyà aquest gravat amb el següent comentari, força ponderatiu: «Aquesta vista presenta la ciutat de Manresa tal com es veu per sobre del riu, que sovint és com un torrent terrible. A la dreta hi ha el gran edifici dels jesuïtes, que forma una massa força bella. Al lluny hi ha

6. Edward H. Locker. "Manresa", dins *Views in Spain*. Londres, 1824.

7. Francesc X. Parcerisa i Boada. "Puente romano en Manresa", dins *Recuerdos y bellezas de España*.

8. Francesc X. Parcerisa i Boada. "Vista general de Manresa", dins *Recuerdos y bellezas de España*. Vol. III. 1848.

la Seu, l'arquitectura interior de la qual és d'un bell estil gòtic. El veïnatge dels dos rius fa que Manresa sigui una ciutat florent, tant pels molins i les manufactures que hom hi ha pogut establir, com pel regadiu de les terres, que són molt fèrtils i ben cultivades» (traducció d'Oriol Valls i Subirà). Queda clar que Laborde s'endugué una bona impressió de Manresa. Fixem-nos en els adjectius: bell, bella, florent, fèrtils...

Uns quants anys després, un altre estranger vingué a Manresa i també volgué retratar-la. Parlem de l'anglès Edward Hawke Locker (1777-1849), autor de *Wiews in Spain*, que es publicà a Londres l'any 1824. Locker, artista i literat, havia visitat Catalunya el 1816, al cap de poc del final de la Guerra del francès. La seva obra, en realitat un diari de viatge, ofereix una visió personal, molt humana i naturalment britànica dels esdeveniments de la Guerra napoleònica. El text va il·lustrat amb seixanta litografies signades per C. Hullmandel sobre dibuixos de l'autor. Un d'ells, amb una vista sorprenent de Manresa.

L'artista dibuixà la Seu i el Pont Vell vistos des de la dreta del riu i mirant vers llevant (si fa o no fa i per entendre'ns, des de sota la font del Quirze, poc abans de l'actual pont de Sant Francesc). Fixant-nos en el marc paisatgístic, el dibuix es demostra tocat de romanticisme; observant, però, els elements arquitectònics, se'l veu aferrat encara al neoclassicisme. L'anglès Locker no devia comprendre el peculiar estil gòtic català. Per això

(o potser és culpa del gravador) interpretà l'horizontalitat de línies de la nostra arquitectura com si es tractés d'una obra inacabada o ruïnosa. Qui sap si influït pel record del pas devastador de l'exèrcit napoleònic per Manresa. Al peu del Puigcardener, sota mateix de la Seu, hi posà un gran portal rigorosament neoclàssic, de difícil interpretació.

No tardaria a imposar-se el Romanticisme, amb la seva afeció als paisatges naturals i l'enamorament per la història i els monuments de l'Edat Mitjana.

Un artista català de renom, Francesc X. Parcerisa i Boada (Barcelona, 1803-1876), dibuixant, litògraf i pintor, tingué la idea de presentar una col·lecció de reproduccions de monuments i paisatges, que titulà *Recuerdos y bellezas de España*, acompanyades d'una descripció literària que encomanà a l'escriptor romàntic Pau Piferrer (mort aquest el 1848, Francesc Pi i Margall, Josep Mª Quadrado i Pedro de Madrazo la continuaren fins a un total d'onze volums). Un dels gravats d'aquesta obra té per títol *Puente romano en Manresa* i és una vista del Pont Vell sobre el fons del Puigcardener i la Seu, dibuixada i litografiada (s'especifica) per F. X. Parcerisa.

L'artista ha descobert la fotogènia de la façana monumental manresana, contemplada des del camí de la font de Fans. Si s'hagués enfilat una mica més, hauria pogut copsar el sorprenent panorama de la Seu, el pont, el riu... vistos des de la balconada de Sant Pau «llavors, com a composició colpadora

ja quedem bastant bé», reconeixia l'exigent Vicenç Prat). A no tardar, altres pintors i dibuixants el descobriren i se n'aprofitaren.

La litografia de Parcerisa es fixa primordialment en els dos monuments principals, situant-los en el marc del paisatge natural (el riu, la vegetació, els camins...) i acompanyant-los amb detalls anecdòtics plens d'humanitat: els vianants que passen pel pont, els que entren o surten del molí, el clergue que contempla la resclosa i el rec d'aquesta i altres dos capellans que caminen passeig amunt per l'esquerra del Cardener. Una estampa típicament romàntica que agermana naturalesa i història, els monuments grandiloqüents i la petita anècdota del viure quotidià, que en aquesta làmina es contraposen i complementen.

Un altre gravat del mateix autor, al tercer volum d'aquesta obra, publicat el 1848, ens obsequia amb la colorida estampa del pas d'un grup de traginers per la carretera de Can Maçana, a l'indret de Coll-Manresa. Una visió nova de la ciutat, ara vista des de ponent, rica de contingut paisatgístic i d'anecdòtic humanisme.

En aquest cas el panorama urbà, reduït a teló de fons de l'animada escena de primer terme, té un gran valor documental. Hom hi veu els monuments tradicionals: el Pont Vell, la Seu, la Cova, el Carme, Sant Domènec i el convent de Sant Francesc. Igualment, les muralles amb els seus portals. Però també, i això és molt important, la gran fàbrica al costat del Pont de fusta, les xemeneies fumejants, les vinyes al

9. Angel Fatjó i Bartra. "Vista general de Manresa", dins *La España Pintoresca*. 1842.

10. Gironella / Mullor, inspirat en "Vista de Manresa desde el balcón de San Pablo" d'Angel Fatjó i Bartra, dins *Guía del viajero en Manresa y Cardona*. 1860.

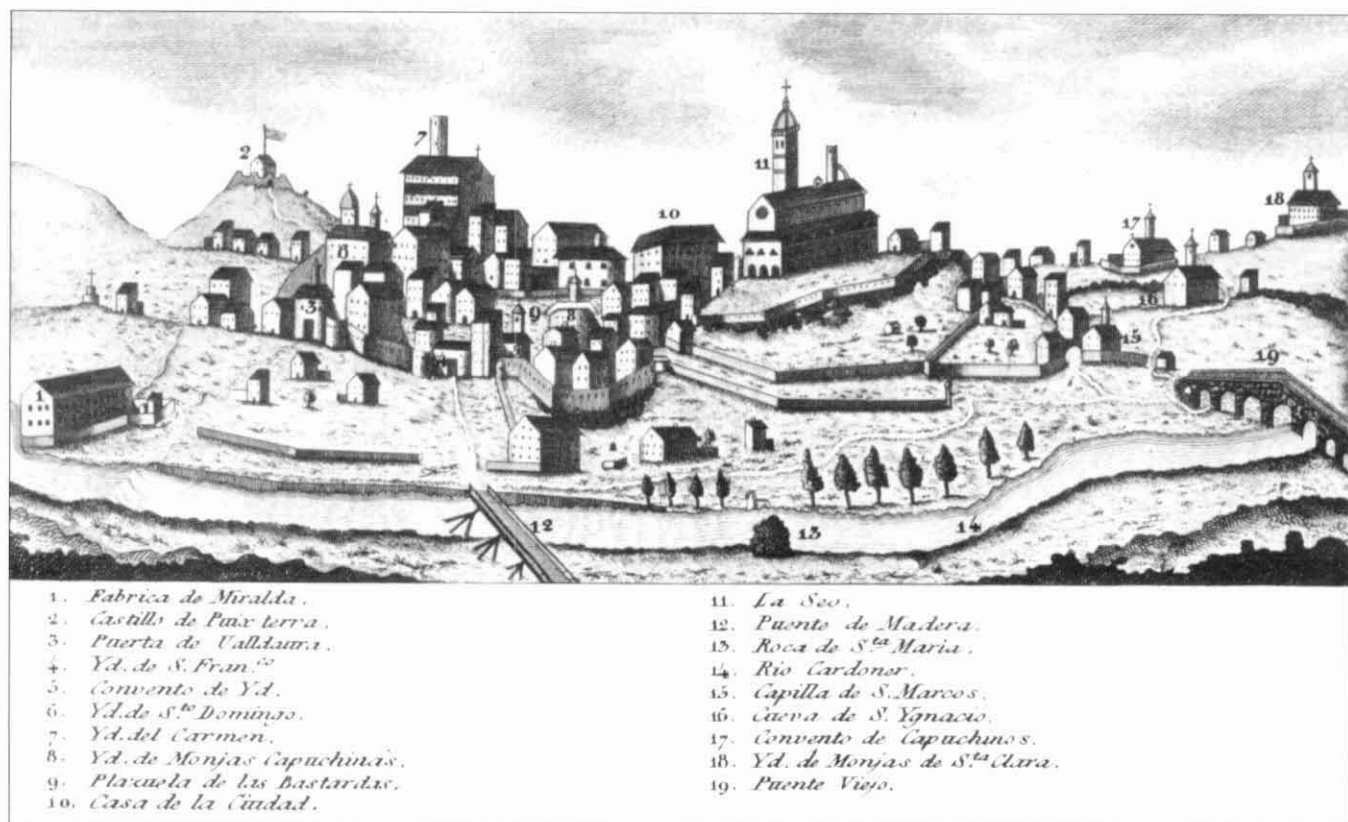
peu de la històrica creu de Coll-Manresa i els camps de regadiu de la partida de l'Irla. L'extraordinària fidelitat del dibuix és particularment manifesta a l'edifici de la fàbrica dita "del Pont de fusta", la torre inacabada del campanar de Sant Pere Màrtir o la silueta del vell convent-caserna del Carme. Indubtablement, cal considerar aquesta litografia un extraordinari document d'època.

Els traginers que pugen per l'empedrat camí de Can Maçana (la primera carretera que hom construí a Manre-

sa) són observats per la pageseta que reposa en un guardarodes prop de la creu. Camí avall, l'inevitable capellà que fa ruta amb un company seglar que li dóna respectuosament la dreta. "Se non è vero, è ben trovato..." Si Parcerisa no ho veié, podria haver-ho vist, algun dia d'abans de mitjan segle passat.

L'any 1842, l'escriptor i futur president de la primera República, Francesc Pi i Margall, publicà el volum dedicat a Catalunya d'una projectada sèrie sobre *La España pintoresca*. Una

de les il·lustracions és un gravat a l'aer amb una "vista general de Manresa", obra del dibuixant reusenc Angel Fatjó i Bartra (1817-1889) i del gravador barceloní Antoni Roca i Sallent (+ 1869). Com les de Parcerisa, és una visió romàntica del panorama manresà des dels miradors de Santa Clara o de la balconada de Sant Pau. Els monuments arquitectònics (el Pont Vell, la Seu, el Carme, l'església de la Santa Cova) i grup de cases anònimes hi són col·locats a l'estil d'un pessebre popular, presidint el paisatge de roques i

11. Anònim. Primera meitat del segle XIX.

horts de l'antigament anomenat Vallparadís.

D'aquest gravat, hi ha una versió xilogràfica publicada com a il·lustració de la *Guia del viajero en Manresa y Cardona* (1860), de Gaietà Cornet i Mas. Amb una doble signatura, Giro-nella i Mullor, simplifica i retoca el dibuix d'en Fatjó, introduint-hi algun element nou, com el ferrocarril (que havia arribat a Manresa exactament un any abans).

Un gravat de la primera meitat del segle dinou, per l'estil d'aquell que hem comentat de l'*Atlante español*, oferia un panorama-inventari actualitzat de la ciutat de Manresa, contemplada des del turó de Santa Caterina. De la fàbrica Miralda ("dels panyos") al monestir de Santa Clara, l'autor desconegut del dibuix no s'oblida de res important. Com a novetats remarcables, constatem, a més de l'esmentada fàbrica, el castell de Puigterrà, el «Puente de madera» i la roca de Santa Maria, un indret de la riba esquerra del Cardener, sota mateix de la Seu, on va construir-se pocs anys després la palanca de l'estació.

I, per acabar aquest llarg reportatge, una breu al·lusió a la iconografia antiga de la Misteriosa Llum de Manresa, que contribuï notablement a la difusió de la imatge panoràmica de la ciutat.

El principal exponent d'aquesta iconografia figurava en el retaule de la Santíssima Trinitat de l'església del Carme, destruïda l'any 1936. Obra atribuïda a Pere Sunyer i Sanenges (1804) i refeta per Macià Padró i Galobart el 1866, contenia un baix relleu representant la versió tradicional de la Llum, a tall de predel·la d'un gran grup escultòric de la Trinitat. A banda i banda de la composició, la muntanya de Montserrat i l'església del Carme. De l'una a l'altra, un raig lluminós passava per damunt de la ciutat, centrada per la Seu i el Pont Vell. La imatge, certament "pessebrística", fou extraordinàriament reproduïda en gravats de tota mena. Del segle XIX coneixem estampes, "goigs" i fulls similars que, amb lleus retocs i algun afegit, són altres mostres gràfiques de la "imatge de la ciutat".

12. Pere Sunyer i Sanenges i Macià Padró i Galobart. Grup escultòric de la Trinitat amb una panoràmica de Manresa. S. XIX.

13. Estampa inspirada en la panoràmica del grup escultòric de Pere Sunyer i Sanenges i Macià Padró i Galobart.

D'aquests i d'altres exemples (que haurien de figurar en un inventari exhaustiu), per ara, no cal parlar-ne.

Josep M. Gasol
Cronista de la ciutat